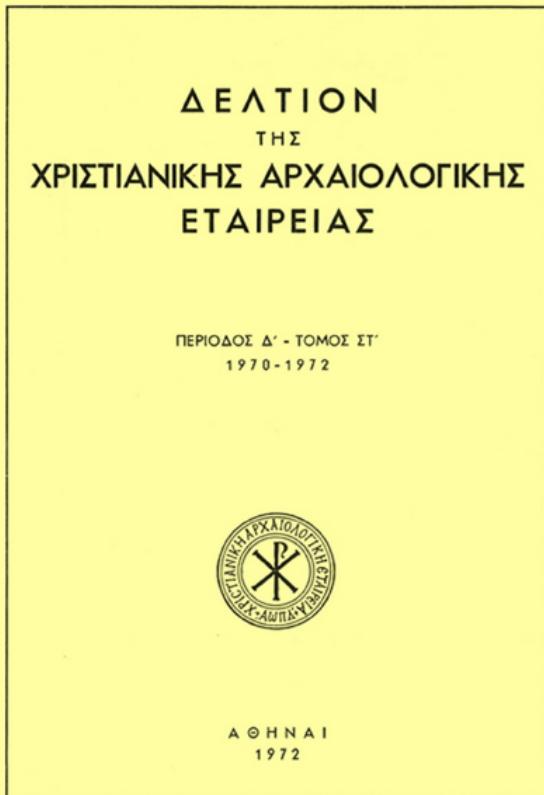

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)

Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος (πίν. 3-14)

Λασκαρίνα ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΡΑ

doi: [10.12681/dchae.806](https://doi.org/10.12681/dchae.806)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΡΑ Λ. (1972). Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος (πίν. 3-14). Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 6, 13-28. <https://doi.org/10.12681/dchae.806>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά
Φωκίδος (πίν. 3-14)

Λασκαρίνα ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΡΑ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 13-28

ΑΘΗΝΑ 1972

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL
DOCUMENTATION
C E N T R E

e Publishing

www.deltionchae.org

Ο ΕΞΩΝΑΡΘΗΚΑΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ *

(ΠΙΝ. 3 - 14)

‘Ο ἔξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατεδαφίστηκε ἀπὸ τοὺς μοναχούς, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἀποτελοῦσε κτίσμα τῆς Τουρκοκρατίας¹. Τὴν ἵδια ἐποχὴν καὶ μὲ τὸ ὑλικὸν τῆς κατεδαφίσεως πραγματοποιοῦσαν σημαντικές προσθῆκες στὸν ἔρειπωμένο δικαγωνικὸν ναὸΝ.Δ. τοῦ καθολικοῦ, μετατρέποντάς τον σὲ κωδωνοστάσιο². Δύο σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα E. Ziller (βλ. πίν. 3, εἰκ. 1, 2)³ ποὺ βρέθηκαν συμπτωματικά, ἔδωσαν ἀφορμὴν γιὰ μιὰ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ἔξωνάρθηκα. Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ χαμένο μνημεῖο δίνουν ἔνα σκαρίφημα τοῦ ρώσου μοναχοῦ Barskij (βλ. πίν. 4, εἰκ. 2), δύο φωτογραφίες τοῦ O. Wulff, πρὶν καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν κατεδάφιση (βλ. πίν. 5, εἰκ. 1, 2), καὶ μία κάτοψη τοῦ A. Buchon (βλ. πίν. 6).

‘Η ἄποψη ὅτι ὁ ἔξωνάρθηκας ἀποτελοῦσε κτίσμα τοῦ 16ου αἰῶνα, διατυπώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Κρέμο⁴ καὶ παρέσυρε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς

* Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν γενικὸν ἔφορο ἀρχαιοτήτων Μανόλη Χατζῆδάκη, γιὰ τις πολύτιμες ὑποδείξεις του. Τὸ κείμενο τῆς μελέτης εἶχε ἥδη παραδοθῆ πρὸς δημοσίευση ὅταν κυκλοφόρησε «Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ» τοῦ E. Στίκα. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ ἀναφορές στὸ «Χρονικὸν» ποὺ ἔγιναν ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι περιορισμένες.

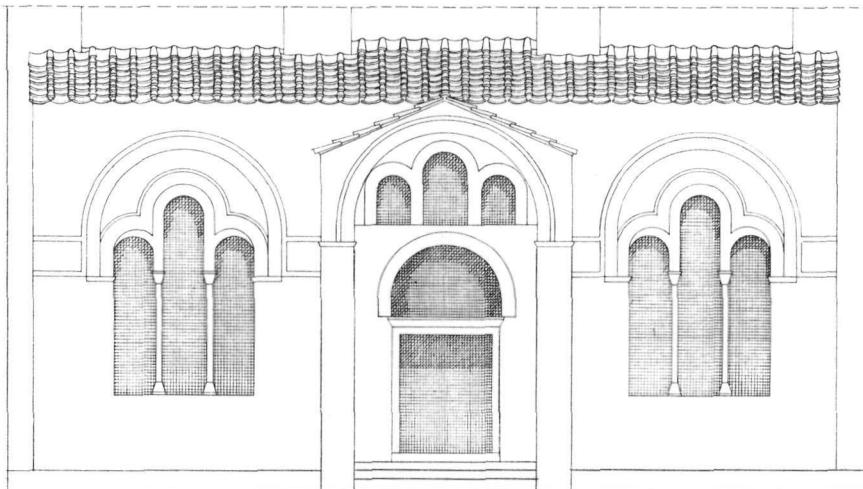
1. Bl. R. W. Schultz - S. Barnsley, The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of St. Nicolas in the Fields, near Scripou in Boeotia, London 1901, σ. 5 : «...these works were hardly finished... in 1889 - 90».

2. Ὁ χρόνος τῆς συμπληρώσεως (1888) διακρίνεται σὲ μία κεραμεικὴ ἐπιγραφὴ στὸ ἄνω ἀριστερά ἄκρο τῆς νοτίας ὅψεως τοῦ κωδωνοστασίου ἀποδεικνύοντας τὴν χρονολόγηση τῶν Schultz καὶ Barnsley (1863) λανθασμένη, βλ. ἔ.ἄ. σ. 11.

3. E. Ziller (1837 - 1923): Γερμανὸς ἀρχιτέκτων τοῦ κλασσικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἀναφερόμενα σχέδια τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πρέπει νὰ ἔγιναν πρὸ τοῦ 1888. Ἀργότερα ὁ ἀρχιτέκτων τὰ χρησιμοποίησε σὰν πρότυπα γιὰ τὴν μελέτη ὁμονύμου ναοῦ. Σήμερα εἶναι κατατεθειμένα στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, στὸν διευθυντὴ τῆς ὁποίας κ. Μαρίνο Καλλιγᾶ ἐκφράζω τις εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν παροχὴ τῶν φωτογραφιῶν.

4. Bl. Γ. Π. Κρέμονος, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1874 - 1880, τόμ. 2, σ. 174 : «Τὸ πρόστοιον τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀναμφιλέκτως μεταγενέστερον, καὶ πιθανὸν ὡς ρηθῆσεται προσφοδομῆθη τῷ προνάῷ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῷ 1582». Στὴν ἔκδοση αὐτὴ γίνεται ἀνατύπωσις τῆς κατόψεως τῶν δύο ναῶν τοῦ 1843 τοῦ A. Buchon στὴν ὁποίᾳ περιλαμβάνεται καὶ ἡ κάτοψη τοῦ ἔξωνάρθηκα (βλ. πίν. 6).

μελετητὲς ποὺ ἀκολούθησαν⁵. Ὡστόσο στὶς ἀπεικονίσεις καὶ τὶς περιγραφὲς τοῦ χαμένου μνημείου ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀποκλείουν

Εἰκ. 1. Δυτικὴ ὄψη τοῦ ἔξωνάρθηκα (ἀποκατάσταση).

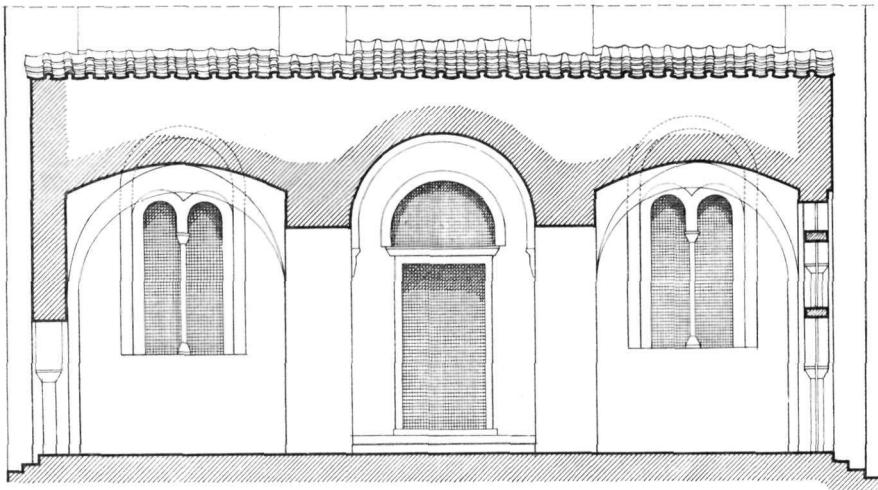
τὴν τοποθέτηση τοῦ ἔξωνάρθηκα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὥπως τὸ μέγεθος τῶν ἀνοιγμάτων⁶, ἡ ἐπιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία⁷ (βλ. πίν. 5, εἰκ. 2), τὸ τμῆμα τοιχογραφίας ποὺ διατηρεῖται παρὰ τὴν εἰσοδο τοῦ καθολικοῦ, ὑπόλειμμα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἔξωνάρθηκα (βλ. πίν. 7) καὶ τέλος ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ ἀξιόλογος γλυπτικὸς διάκοσμος (βλ. πίν. 12, 13, 14).

5. Bλ. Schultz - Barnsley, ἔ.ἄ. σ. 5. O. Wulff, Das Katholikon von Hosios Lukas, Die Baukunst, σειρὰ II, τεῦχ. 11, 1903, σ. 2, ὅπου περιλαμβάνονται καὶ οἱ φωτογραφίες τοῦ πίν. 5. Ch. Diehl, L'église et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide, Paris 1889, σ. 14. H. Megaw, The Chronology of some Middle Byzantine Churches in Greece, BSA XXXII, 1931 - 32, σ. 122. Ὡστόσο στὴν μελέτη τοῦ E. Στίκα, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, σ. 85, ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἔξωνάρθηξ δὲν κατεσκευάσθη τὸ 1582, ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1460.

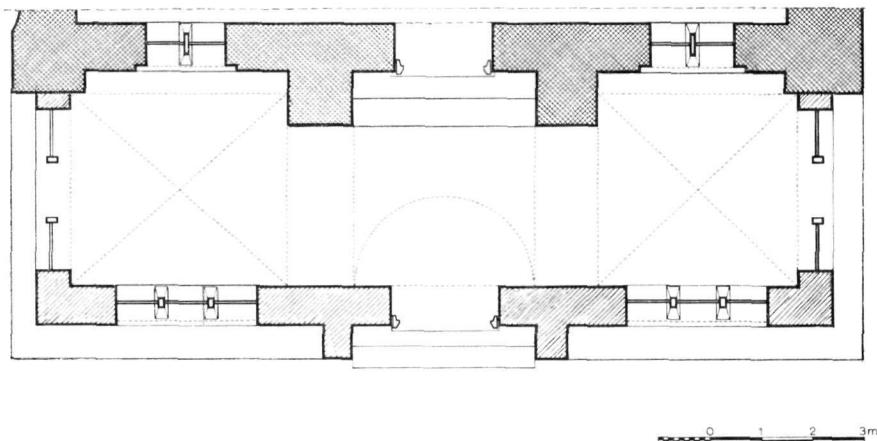
6. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζονται ἀπὸ περιορισμὸ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνοιγμάτων ὅχι μόνον γιὰ λόγους προστασίας ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν δημιουργία ἀτμοσφαίρας περισυλλογῆς, βλ. X. Μπούρα, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετά τὴν "Ἀλωση", Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα, τεῦχος 3, 1969, σ. 172.

7. Bλ. E. Στίκα, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ σ. 55.

‘Ο ἔξωνάρθηκας ἀποτελοῦσε προσθήκη, ἡ ὅποια πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τῆς δυτικῆς ὁψεως τοῦ καθολικοῦ, καὶ τὸ γεγο-

Εἰκ. 2. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ἔξωνάρθηκα (ἀποκατάσταση).

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ἔξωνάρθηκα (ἀποκατάσταση).

νὸς αὐτὸ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτό, μὲ τὴν παρατήρηση τῆς διαφορετικῆς ἐμφανίσεως τῶν δύο τοιχοποιιῶν. Οἱ ἴσοπαχεῖς κανονικὰ λαξευμένοι δόμοι τοῦ ἔξωνάρθηκα, μὲ τίς συνεχεῖς δριζόντιες στρώσεις τῶν τούβλων, ἔρχον-

ται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἄδρή, ἀκανόνιστη τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ⁸. Προσεκτικὴ παρατήρηση τοῦ τρόπου διαμορφώσεως τῆς τελικῆς ἐπιφανείας τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ ἀφήνει νὰ διακρίνωνται κατὰ τόπους γραπτὰ ψευδοκουφικά⁹ (βλ. πίν. 8, εἰκ. 1-7). Μερικὰ ἀπὸ τὰ κουφικὰ αὐτά, σχεδιασμένα σὲ σημεῖα τὰ ὅποια ἐκαλύφθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς προσθήκης, ἀποδεικνύουν ἀναμφισβήτητα ὅτι τὸ τελείωμα τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ καθολικοῦ προηγήθηκε τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ ἔξωνάρθηκα. Τὸ ἵδιο πρᾶγμα ἀποδεικνύουν τὰ στηθάρια τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, σχεδιασμένα στὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἰσογείου¹⁰, τὰ ὅποια καλύφθηκαν ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου τῶν σταυροθολίων τοῦ ἔξωνάρθηκα.

Ἡ κάτοψη τοῦ ἔξωνάρθηκα εἶχε ἔξωτερικὲς διαστάσεις $15.50 \times 4.55\mu$.¹¹ καὶ χωριζόταν μὲ ἐγκάρσια τόξα σὲ τρία μέρη. Τὰ ἀκραῖα διαμερίσματα στεγάζονταν μὲ σταυροθόλια, ἐνῷ τὸ κεντρικὸ μὲ κυλινδρικὴ καμάρα, σὲ προέκταση τοῦ τόξου εἰσόδου (βλ. πίν. 3, εἰκ. 2). Ἀπὸ μαρτυρίες περιηγητῶν¹², ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ τῆς μονῆς τοῦ Κρέμου, γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ ἔξωνάρθηκας εἶχε τρεῖς διαφορετικές εἰσόδους¹³.

Στὴν σημερινὴ πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ διακρίνονται οἱ γενέσεις δύο τόξων (βλ. πίν. 10, εἰκ. 1,2). Τὰ τόξα αὐτά, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν δυτικὴν ὄψη τοῦ καθολικοῦ, ἀφησαν τὰ ἔχνη τους πάνω στὰ στηθάρια τῶν Ἅγιων Πέτρου καὶ Παύλου¹⁴. Ἡ μορφὴ τους διακρίνεται καλὰ στὴν φωτογραφία B 246 τῆς συλλογῆς τῶν Hautes Études¹⁵. Οἱ γενέσεις δύο ἄλλων ἐγκαρσίων τόξων

8. Περιγραφὴ τῆς τοιχοποιίας τοῦ καθολικοῦ βλ. Χ. Μπούρα, Δύο ναοί δικαγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Γ', 1962-63, σ. 144-145. Ὁ Ε. Στίκας, βλ. ἔ.ἀ. σ. 55, ἐσφαλμένα ἀναφέρεται στὴν «καλὴ προσαρμογὴ» τῶν τοιχοποιῶν.

9. Τὴν παρατήρησην αὐτὴν σημειώνει ἀπλῶς ὁ G. Miles, Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines τ. III, Ochride 1961, σ. 287.

10. Βλέπε σχετικά M. Xατζηδάκη, Κεντρικὸν Ἐργαστήριον Συντηρήσεως, Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ΑΔ 21, Β' 1, 1966, σ. 26, πίν. 26α, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ στηθάρια αὐτὰ εἶναι πιθανῶς σύγχρονα μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τοῦ 11^{ου} αἰώνα.

11. Bl. Ch. Diehl, L'église du couvent de Saint-Luc, σ. 16.

12. Bl. J. Wheler, A Journey into Greece, τ. IV, London 1682, σ. 321. W. Leake, Travels in Northern Greece, τ. II, London 1835, σ. 533.

13. Bl. Γ. Κρέμος, Προσκυνητάριον, σ. 174: «Διὰ τριῶν θυρῶν εἰσέρχεται τὶς εἰς τὸ πρόστοον, ὃν ἡ μὲν ἐν τῷ βορείῳ, ἡ δὲ ἐν τῷ νοτίῳ, ἡ δὲ μείζων ἐν τῷ δυτικῷ τοίχῳ ἡς τὸ ὄψος 2.65, πλάτος 1.80».

14. Bl. M. Xατζηδάκη, ἔ.ἀ. σημ. 10.

15. Bl. G. Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 163, εἰκ. 81.

διατηροῦνται λίγο χαμηλότερα, στὶς παραστάδες τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (βλ. πίν. 10, εἰκ. 2) καὶ ἡ ἀρχικὴ μορφή τους φαίνεται στὴν κατὰ μῆκος τοῦ καθολικοῦ τοῦ E. Ziller (βλ. πίν. 3, εἰκ. 2).

Τὸ ἔχνος τῆς στέγης ποὺ ἐκάλυπτε τὸ σύνολο μὲ κλίση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. διατηρεῖται καὶ σήμερα στὴν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ, χάρη στὴν διαφοροποίηση τοῦ χρώματος τῆς τοιχοποιίας (βλ. πίν. 5, εἰκ. 2). Ἡ στέγη αὐτὴ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς ποδιᾶς τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ὑπερώου, καὶ τελείωνε κάπως ἀδέξια στὸ κορυφαῖο σημεῖο τοῦ ἀετώματος, ποὺ σχηματίζεται πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἰσοδο τοῦ ἔξωνάρθηκα¹⁶. Ἡ δλη ἐμφάνιση τῆς στέγης στὴν φωτογραφία τοῦ O. Wulff (βλ. πίν. 5, εἰκ. 1) μὲ τὴν ἔλλειψη γείσου, δίνει τὴν ἐντύπωση κακῆς κατασκευῆς, παρὰ τὰ βυζαντινὰ κεραμίδια, καὶ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περίτεχνη διακόσμηση τῶν ἀνοιγμάτων καὶ τὴν προσεγμένη τοιχοποιία. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ πιθανὸν νὰ δφείλεται σὲ ζημιές, τὶς ὁποῖες ἐπανειλημμένα ἔπαθε τὸ μνημεῖο ἀπὸ σεισμούς¹⁷, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων¹⁸.

Στὴν φωτογραφία τοῦ πίν. 5 (εἰκ. 1), τὴν πρόσοψη τοῦ ἔξωνάρθηκα κοσμοῦν στὶς δυὸ πλευρὲς τῆς εἰσόδου δύο μεγάλα τρίλοβα παράθυρα, μὲ ἐνιαῖα πλίνθινα τόξα ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ ὅδοντωτὴ ταινία. Τὰ τόξα αὐτὰ στηρίζονται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων¹⁹, σὲ δύο λίθινα ὑφασμάτια, ἐνῶ ἡ ὅδοντωτὴ ταινία ποὺ τὰ περιβάλλει συνεχίζεται δριζόντια σὲ δύο σειρές μεταξὺ τῶν ὅποιων παρεμβάλλεται λίθινος δόμος²⁰. Οἱ λοιβοὶ τῶν παραθύρων διαμορφώνονται μὲ ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα, ὑπερυψωμένα ἐπάνω σὲ ραδινοὺς κιονίσκους²¹.

16. Ό G. Millet, L'École σ. 162, ἀναφέρει ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ γίνεται σὲ μίμηση τοῦ ἀντιστοίχου τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ.

17. Κατὰ μαρτυρίες περιηγητῶν, βλ. W. L e a k e : «The building bear strong marks also of having been shaken by earthquakes».

18. Βλ. Γ. Κρέμον, Προσκυνητάριον, σ. 234.

19. Κατὰ τὸν H. M e g a w , Chronology, σ. 117, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ χαρακτηρίζει μνημεῖα τοῦ 11^{ου} αι. δηλ. τὸν ναὸ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ(); τὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καὶ τὴν Καπνικαρέα. Στὴν ὁμάδα αὐτή, μὲ τὸ ἴδιο χαρακτηριστικό, ἀνήκει καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἰάστωνος καὶ Σωστιπάτρου, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Ε', 1966-1969, σ. 163.

20. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πιθανὸν νὰ προέκυψε ἀπὸ τὴν διαφορετικὴ στάθμη γενέσεως τῶν ἀνοιγμάτων μιᾶς δψεως. Βλέπε χαρακτηριστικὰ τμῆμα τῆς N. δψεως τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, M. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθῆνα, πίν. 24.

21. Οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ ταυτίζονται ἀπὸ ἀπόψεως διαστάσεων (15×18×193 ἑκ.) μὲ τέσσερεις κιονίσκους ποὺ βρίσκονται σήμερα ἐνσωματωμένοι στὸν τελευταῖο ὅροφο τοῦ κωδωνοστασίου, βλ. X. Μπούρα, Δύο ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου ἀνέκδοτοι, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Γ', 1962-63, σ. 152.

Ο μεσαῖος λοβός ὑψώνεται αἰσθητὰ πάνω ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους²², μειώνοντας τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου²³, τὸ δποῖον κοσμοῦ τέσσερεις ἐπάλληλες δόδοντωτὲς ταινίες. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ τῶν τυμπάνων δὲν εἶναι ἀσχετη μὲ κάποια ἐπιδίωξη πλαστικότητος στὴν διαμόρφωση τῶν ὅψεων. Ἀρκετὰ παρεμφερῆ παραδείγματα ἐντοπίζονται κυρίως σὲ μνημεῖα μετὰ τὸν 12ο αἰ. ²⁴. Στὸ συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, χρήστη ἐπαλλήλων δόδοντωτῶν ταινιῶν γίνεται σὲ δύο σημεῖα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, γιὰ τὰ δποῖα εἶναι γνωστὸ δτὶ δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ ναοῦ²⁵. στὸν τρούλο, πάνω ἀπὸ τὰ λίθινα τοξωτὰ γεῖσα (βλ. πίν. 10, εἰκ. 1) καὶ στὴν δυτικὴ ὅψη τοῦ ὑπερώου τοῦ προστάου (βλ. πίν. 10, εἰκ. 2).

Στὴν πρόσοψη τοῦ ἔξωνάρθηκα καὶ μεταξὺ τῶν τριλόβων παραθύρων τονίζει τὴν εἰσόδο ἔνα συνεπτυγμένο πρόπυλο, σὲ μίμηση τοῦ ἀντιστοίχου τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ (βλ. πίν. 5). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸν χαρακτηρίζει συνήθως τὶς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ σὲ μνημεῖα 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνα²⁶. Παραδείγματα τοῦ 13ου αἰῶνα μάλιστα ἀποδεικνύουν δτὶ ἡ κατασκευὴ δφειλόταν σὲ καθαρὰ αἰσθητικοὺς λόγους²⁷. Στὴν περίπτωση τοῦ ἔξωνάρθηκα ἐνισχύει τὰ σημεῖα στὰ δποῖα στηρίζονται τὰ ἐγκάρσια τόξα, ἃν καὶ στὴν κάτοψη τοῦ Buchon (βλ. πίν. 6), δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία. Οἱ παραστάδες ἐνώνονται μὲ τόξο, τὸ δποῖο στηρίζεται σὲ λίθινα ὑφαγίδια, καὶ τὸ σύνολο καλύπτεται μὲ ἀετωματικὴ στέγη. Στὸ τύμπανο τοῦ προπύλου διαγράφεται τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου μὲ ἀνακονφιστικὸ πλίνθινο τόξο, ἐνῷ ψηλότερα διαμορφώνεται ἔνα τρίλοβο παράθυρο. Τὰ τόξα τοῦ παραθύρου ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄπλη σειρὰ πλίνθων, δπως ἄλλωστε καὶ οἱ διαχωριστικοὶ πεσσοί. Συνολικὰ ἡ

22. Ἡ ὑπερύψωση τοῦ μεσαίου λοβοῦ χαρακτηρίζει τὰ τρίλοβα παράθυρα ναῶν τοῦ 12ου κυρίως αἰῶνα, καὶ πάντως κατὰ τὸν Megaw τὰ μνημεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν χρονολογικὰ τὸ Δαφνί. Σήμερα μετά τὴ δημοσίευση τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστιάνου, τὸ δριο κατεβαίνει στὰ 1070. Ὁπωδήποτε ἡ διαμόρφωση τῶν τόξων καὶ οἱ ἀναλογίες λοβῶν παρουσιάζουν σημαντικὴ δμοιότητα μὲ ἀντίστοιχα λίθινα παραδείγματα τῆς Μονῆς Σαγματᾶ, βλ. ABME τ. Ζ', 1951, σ. 95, εἰκ. 18.

23. Βλ. H. M e g a w, Chronology, σ. 122. Σχολιάζοντας τὰ παράθυρα αὐτὰ ὁ Megaw παρατηρεῖ δτὶ ἡ ὑπαρξή τους στὸν ἔξωνάρθηκα ἀποδεικνύει τὴν ἐπιβίωση τῆς μορφῆς τοῦ «grouped window» μέχρι τὸν 16ο αἰῶνα.

24. Βλ. 'A. Ὁρλάνδον, a. Πόρτα Παναγιὰ Θεσσαλίας (1283): ABME τ. A', 1935, σ. 16, εἰκ. 6, σὲ δριζόντιες ἡ καὶ καμπύλες στρώσεις.

β. Ἄγια Θεοδώρα Ἀρτης, ABME τ. B', 1936, σ. 93, εἰκ. 5, ἐνδεχομένως πρὸ τοῦ 1200.

γ. Βλαχέρναι Ἡλείας, AE 1923, σ. 28.

25. Βλ. S ch u l t z - B a r n s l e y, σ. 22.

26. Βλ. X. Μπούρα, Ἡ Παλαιοπαναγιὰ στὴν Μανωλάδα, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Α.Π.Θ. τ. Ε', 1969, σ. 255.

27. Βλ. 'A. Ὁρλάνδον, Ἡ Πόρτα Παναγιὰ τῆς Θεσσαλίας, σ. 14.

διαμόρφωση τῆς εἰσόδου παρουσιάζει δμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίστης²⁸.

Στὴν φωτογραφία τοῦ πίν. 5 (εἰκ. 1), διακρίνεται κατακόρυφο τμῆμα λιθίνου περιθύρου μὲ βεργίο σὲ ἔξοχή, καὶ λοξότμητο γεῖσο μὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο. Μὲ λίγη προσοχὴ τὸ γεῖσο αὐτὸ ἀναγνωρίζεται. "Ενα τμῆμα του ποὺ εἶχαν σχεδιάσει οἱ Schultz καὶ Barnsley²⁹ βρίσκεται σήμερα ἐνσωματωμένο στὸ νότιο ἄνοιγμα τοῦ κωδωνοστασίου τῆς μονῆς καὶ στηρίζεται σὲ δύο δρθοστάτες μαρμαρίνου θυρώματος³⁰ (βλ. πίν. 12). Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα σώθηκε, καὶ βρίσκεται στὴν συλλογὴ γλυπτῶν τοῦ ὑπερώου τῆς Παναγίας, μὲ τὸν ἀριθμὸ 194. Τὸ λοξὸ τελείωμα τοῦ ἄκρου του πείθει χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ γεῖσο παριθύρου³¹. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι ἀλάξευτη ἐνισχύει τὴν πεποίθηση αὐτή. "Οσο γιὰ τὸ συνολικὸ μέγεθος τοῦ γείσου, ὑπολογίζεται εὔκολα χάρη στὴν συμμετρία τοῦ σχεδίου. Τὸ τμῆμα τὸ ἐνσωματωμένο στὸ κωδωνοστάσιο ἔχει μῆκος 1.40 μ. Τὸ συμπληρωματικὸ τμῆμα τοῦ ὑπερώου τῆς Παναγίας ἔχει ἀντιστοίχως μῆκος 0.62 μ. Τὸ ἐνδιάμεσο τμῆμα τῆς οὐρᾶς τοῦ παγωνιοῦ, ποὺ λείπει, ὑπολογίζεται βάσει τοῦ συμμετρικοῦ του σὲ 0.10 μ. Ἀρα ἡ συνολικὴ διάσταση εἶναι : $1.40 + 0.62 + 0.10 = 2.12 \text{ μ.}$ Ἐὰν ἀπὸ τὴν διάσταση αὐτὴ ἀφαιρέσωμε τὸ πάχος τῶν ὑποκειμένων δρθοστατῶν θυρώματος (0.16 μ.), προκύπτει ὡς ἐσωτερικὸ ἄνοιγμα τοῦ θυρώματος ἡ ἀναφερομένη ἀπὸ τὸν Κρέμο διάσταση 1.80 μ.³² [$2.12 - (2 \times 0.16) = 1.80 \text{ μ.}$]. Συμπληρωματικὰ κομμάτια τοῦ περιθύρου, στὸ δποῖο ἀνήκουν οἱ ἀναφερόμενοι δρθοστάτες, βρίσκονται στὸ ὑπερῷο τῆς Παναγίας, μὲ τὰ στοιχεῖα 93α, 93β, 93γ (βλ. πίν. 12, εἰκ. 2, 3). Ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτὰ τὸ 93β, ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴ κατὰ 45° ἀπολάξευση τῶν βυζαντινῶν περιθύρων. Τὸ πλῆθος τῶν χαραγμάτων στὴν ἐπιφάνεια τῶν δρθοστατῶν εἶχε δόηγήσει παλαιότερη μελέτη³³ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἦταν ἀρχικὰ τοποθετημένοι σὲ θέση πολυυρχναστη, πιθανὸν στὴν εἰσόδο τοῦ «μεταγενεστέρου ἔξωνάρθηκα». Στὴν μελέτη εἶχε γίνει ὑπολογισμὸς τοῦ ὑψους τοῦ

28. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, 'Ο ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίστης, ABME τ. E', 1939-40, σ. 185, εἰκ. 3, καὶ σ. 189, εἰκ. 6.

29. Schultz-Barnsley, σ. 22, πίν. 27A.

30. Βλ. Χ. Μπούρα, Δύο ναοὶ ὁκταγωνικοῦ τύπου, σ. 151. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κατεδάφιση τοῦ ἔξωνάρθηκα πραγματοποιήθηκε σύγχρονα μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ κωδωνοστασίου δικαιολογεῖ τὴν χρήση τοῦ ὑλικοῦ κατεδαφίσεως σ' αὐτό.

31. Ἀνάλυση καὶ περιγραφὴ μεσοβυζαντινῶν περιθύρων καθὼς καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, 'Η Μονὴ τοῦ Οσίου Μελετίου, ABME τ. E', 1939-40, σ. 70.

32. Βλ. Γ. Κρέμον, Προσκυνητάριον, σ. 174.

33. Βλ. Χ. Μπούρα, ἔ.ἄ. σ. 151.

περιθύρου σε 2.46 μ. Ἐὰν στὴν διάσταση αὐτὴ προστεθῇ τὸ ὑψος τοῦ ὑπερκειμένου γείσου, δηλ. 0.20 μ. ἡ συνολικὴ διάσταση συμπίπτει καὶ πάλι μὲ ἀνεπαίσθητη διαφορὰ μὲ τὴν διάσταση τὴν ὅποια ἀναφέρει ὁ Κρέμος, 2.65 μ. ($2.46 + 0.20 = 2.66 \mu.$). Πράγματι ἡ διατομή, ἡ ὅποια ἀκόλουθει τὴν διατομὴ τῶν ἀρχικῶν θυρωμάτων τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, φαίνεται λογική γιὰ τὸ μεγάλο ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου τοῦ ἔξωνάρθηκα, καὶ τὸ βεργίο, τὸ διποῖο διακρίνεται στὴν εἰκ. 2 τοῦ πίν. 4, τα-

Εἰκ. 4. Ἀποκατάσταση τοῦ γείσου τοῦ περιθύρου τοῦ ἔξωνάρθηκα.

ριάζει μὲ τὸ βεργίο τῆς διατομῆς του. Ἐὰν λοιπὸν τὸ θύρωμα κατασκευάσθηκε γιὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἔξωνάρθηκα, προκύπτει μία ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι ἡ μέχρι στιγμῆς χρονολόγηση τοῦ ἔξωνάρθηκα (1582) εἶναι λανθασμένη, ἐφ' ὅσον δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ χαράγματα τοῦ θυρώματος³⁴ ἀναφέρονται σὲ ἐποχὲς ποὺ προηγήθηκαν χρονικά (1515 καὶ 1547). "Οσον ἀφορᾶ στὰ θέματα τῶν γλυπτῶν, τὸ σχηματοποιημένο πλέγμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν διακόσμηση τῶν χειρογράφων³⁵ (βλ. πίν. 12, εἰκ. 1). Στὴν γλυπτική, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν ἥδη ἀναφερθῆ σὲ σχέση μὲ τὸ θύρωμα³⁶, ἔχει χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν διακόσμηση τῆς σαρκοφάγου τοῦ ναοῦ τῶν Ἅγιων Ἀποστόλων στὴν Ἀγορά, χρονολογημένης στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα³⁷, σὲ ἐπιστύλιο ἐντοιχισμένο σήμερα στὸν ναὸ τοῦ Ἅγιου Σάββα³⁸, καθὼς καὶ σὲ πλῆθος ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ προέρχονται ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον

34. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ΑΔ 6, 1920 - 21, Παράρτημα, α) σ. 185: Ἡλθεν δὲ ἐπίσκοπος τῆς Μενδηνίτσης εἰς τὸν ἄγιον Λουκᾶν καὶ ἐλειτούργησε τῷ ημέρᾳ καὶ ἔκαμε πέντε χειροτονίαις δὲ κύρῳ - Γανούλης Μητρὸς Μαΐῳ ἔτους 7055.

β) σ. 187: ,αφεί' ἀδύοντον τη', Θεόδωρος Κυπριανός.

35. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἔξέλιξη τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, βλέπε Alison Frantz, Byzantine Illuminated Ornament. A study in Chronology, Art Bulletin XVI, 1934, σ. 54.

36. Βλ. X. Μπούρα, ἔ.ἄ. σ. 151, παραδείγματα Μυστρᾶ, Κορίνθου, Μουσείου Θηβῶν καὶ Γοργοεπηκόου (ἐδῶ προστίθεται τὸ γείσο τοῦ βορεινοῦ περιθύρου τοῦ νάρθηκα).

37. Βλ. Alison Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton 1962, εἰκ. 59.

38. Βλ. Α. Ορλάνδος, ΕΜΜΕ τεῦχ. Γ', 1933, σ. 144, εἰκ. 188.

άπό τὴν Θεσσαλονίκη³⁹. Τὸ γεῖσο κοσμεῖται μὲ τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ σὲ κιβώριο⁴⁰, τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ὁποίου πλαισιώνουν συμμετρικὰ παγώνια, μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο πρὸς τὰ πίσω (βλ. πίν. 13, εἰκ. 1). Ἀνάμεσα στὸ κιβώριο καὶ στὰ παγώνια παρεμβάλλεται τὸ θέμα τοῦ κουκουναριοῦ⁴¹, πάνω σὲ βάση φυτικῆς μορφῆς. Μετὰ τὸ παγώνι, σὲ κάθε πλευρά, ἀκολουθεῖ ἔνα πλαστικὸ φύλλο ἄκανθας, ἔνας ἔξεργος ρόδακας, καὶ ἡ σύνθεση κλείνει μ' ἔνα φυτικὸ θέμα τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ ἔνα κεντρικὸ στοιχεῖο τριψύλλου, ἐγγεγραμμένου σὲ σχῆμα καρδιᾶς. Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου χαρακτηρίζεται ἀπὸ χρήση τρυπανιοῦ⁴² καὶ συνδυάζει ἐπίπεδο μὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο⁴³. Ἡ σίγουρη φόρμα τοῦ παγωνιοῦ θυμίζει τὸ γνωστὸ θωράκιο τῶν Θηβῶν μὲ τὰ ἀντωπὰ παγώνια, τοῦ 12ου αἰῶνα⁴⁴. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς οὐρᾶς εἶναι δουλεμένη μὲ τὴν ἴδια γραμμικὴ διακόσμηση καὶ τὸ βάθος καλύπτεται ὥπως καὶ στὸ θωράκιο μὲ εἰδος ἀνθεμωτῆς ἔλικας, ἡ ὁποία στὸ γεῖσο φαίνεται περισσότερο ἔξελιγμένη⁴⁵. Ἔνα τμῆμα λοξότμητου γείσου μὲ ἀντίστοιχη οὐρὰ παγωνιοῦ

39. α. Περίθυρα: ὑπ' ἀριθμ. 1446, 1447, 986, 1471, 1472, 1473, 1474, 1400 (Θεσσαλονίκης), 153 ('Ακροπόλεως), 1088 ('Ωρολογίου τοῦ Κυρρήστου), 1426, 1509 (ἐκ περισυλλογῆς).

β. Ἐπιστύλια: 1121(α,β,γ,δ), 1466.

γ. Θωράκια: 1165 ('Ακροπόλεως), 1152 (Θησείου), 1173.

δ. Διαζώματα: 1395 (Θεσσαλονίκης), 1480.

40. Γιὰ τὸν συμβολισμὸ τοῦ θέματος τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ, βλ. C a r l S h e p-
p a r d, Byzantine Carved Marble Slabs, Art Bulletin 51, 1969, σ. 66.

41. Τὸ κουκουνάρι, ὅπως καὶ τὸ σταφύλι, ἀποτελοῦν σύμβολο εὐφορίας, γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴν τέχνη τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, βλ. σχετικά M. Σωτῆριον, 'Ἡ Μονὴ Πετράκη, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, σ. 112. Τὸ ἴδιο νόημα διατηρεῖται καὶ στὴν λαϊκὴ τέχνη. Στὴν μεσοβυζαντινὴ γλυπτική, συνδέεται συχνά μὲ τὸ θέμα τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς (βλ. σχετικά τὰ γνωστὰ θωράκια τῆς προσόψεως τῆς Γοργοεπηκόου, καὶ τὸ μικρὸ θωράκιο πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς Α. δύψεως τοῦ παρεκκλησίου τῆς Καπνικαρέας).

42. Βλ. M. Σωτῆριον, ἔ.ἄ. σ. 112.

43. Βλ. Δ. Πάλλας, 'Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΕ 1953, σ. 278, ὃπου τὰ ἀνάγλυφα αὐτά χαρακτηρίζονται μὲ τὸν ὄρο «διπλεπίπεδα». Κατὰ τὸν 'Α. Ὁρλάνδο, βλ. ABME τ. E', 1939-40, σ. 71-72, ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐφαρμόζεται σὲ ἐπιστύλια τέμπλου ἢ κοσμήτες 12^{ον}, 13^{ον} καὶ 14^{ον} αἰῶνα. Χαρακτηριστικὰ πρώιμο παράδειγμα ἀποτελεῖ μία λεπτομέρεια κοσμήτη ἀπὸ τὸ Δαφνί, βλ. M. Χατζήδακη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, εἰκ. 75. Ἐξαιρετικὰ πολύτιμο δεῖγμα ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸ χρονολογημένο γεῖσο περιθύρου τῆς Μονῆς τῶν Φιλοσόφων, βλ. Γ. Σωτῆριον, 'Οδηγός τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν, 1924, σ. 37.

44. 'Α. Ὁρλάνδο, Γλυπτά τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ABME τ. E', 1939-40, σ. 138, εἰκ. 20.

45. 'Ο καθηγητὴς Δ. Πάλλας τοποθετεῖ τὴν πλήρη ἐμφάνιση τοῦ θέματος μετὰ τὸ πρῶτο ημισυ τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, βλ. Δ. Πάλλας, 'Ἀνάγλυφος στήλη, σ. 274.

έχει σωθή άπό τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὸ Κακοσάλεσι ⁴⁶. Τέλος τὸ φυτικὸ θέμα μὲ τὸ ὄποιο κλείνει ἡ σύνθεση, μὲ τὰ μικρὰ κουκουνάρια στὶς ἀναδιπλώσεις τῶν βλαστῶν ποὺ περιβάλλουν ἔνα κεντρικὸ θέμα σὲ σχῆμα δύο ἀντικρυστῶν S, θυμίζει ἔντονα τὰ Κομνήνεια γλυπτὰ τῆς Ἀνδρου ⁴⁷. Στὸ σύνολο τοῦ γείσου διακρίνεται ἔντονη ἡ διακοσμητικὴ διάθεση, στὰ πλαίσια τῆς ὄποιας διαλλιτέχνης παραθέτει ἐκλεκτικὰ θέματα διαφορετικῶν ἐποχῶν, τὰ ὄποια καὶ ἀποδίδει μὲ τὶς ἀντίστοιχες τεχνικές. Ή σχηματοποιημένη φόρμα τῶν παγωνιῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ γνήσια γραφικὴ διακόσμηση τῶν ἐπιφανειῶν, ἐνῶ τὰ φύλλα τῆς ἄκανθας ἀναδεικνύονται πλαστικά, σύμφωνα μὲ τὰ παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα. Ή ἐκλεκτικὴ ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων, ἡ καλὴ τεχνική, ἡ σχετικὴ πλαστικότητα καὶ ἡ ἐκλέπτυνση τῶν φυτικῶν θεμάτων, μποροῦν νὰ δόηγήσουν τὴν τοποθέτηση τοῦ γλυπτοῦ στὸν 12ο αἰώνα.

Στὸ προοπτικὸ σχέδιο τοῦ Ziller (βλ. πίν. 3, εἰκ. 1), καθὼς καὶ στὸ ἀντίστοιχο τῶν Schultz καὶ Barnsley (βλ. πίν. 4, εἰκ. 1) στὴν N. ὅψη τοῦ ἔξωνάρθηκα, διακρίνεται τὸ ἀνοιγμα θύρας, στὶς δύο πλευρές τῆς ὄποιας διατηροῦνται ἵχνη τόξων, ἐνῶ ψηλότερα διαμορφώνεται δίλοβο παράθυρο, τὸ ὄποιο περιβάλλουν ἀνοίγματα μὲ τεταρτοκυκλικὰ τόξα ⁴⁸. Τὸ ἀλλοιωμένο αὐτὸ σύνολο, σὲ ἔνα σκαρίφημα τῆς μονῆς τοῦ Ρώσου μοναχοῦ Barskij (τοῦ 1745) ⁴⁹ φαίνεται καθαρὰ σὰν σύνθετο παράθυρο, τὸ ὄποιο περιβάλλεται ἀπὸ ἑνιαῖο τόξο, δπως τὰ μεγάλα σύνθετα παράθυρα τοῦ καθολικοῦ (βλ. πίν. 4). Τὰ παράθυρα αὐτὰ χαρακτηρίζουν τὰ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ στὴν «Ἐλλαδικὴ σχολὴ» εἶχαν περιωρισμένη χρήση. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται προφανῶς γιὰ μίμηση τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ καθολικοῦ ⁵⁰. Στὴν εἰκόνα 2 τοῦ πίν. 4, τὰ ἀνοίγματα τοῦ συνθέτου παραθύρου συμβολίζονται μὲ ἐστιγμένη ἐπιφάνεια ποὺ δηλώνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν ἀπόφραξή τους στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ παραθύρου χωρίζεται σὲ τρία μέρη μὲ δύο ραδινούς κίονες. Τὰ τρία ἀνοίγματα καλύπτονται μὲ τόξα, ἐνῶ ψηλότερα διαμορφώ-

46. Βλ. Ἄ. Ὁρλάνδον, Δύο βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι παρὰ τὸ Κακοσάλεσι, ABME τ. E', 1939-40, σ. 150, εἰκ. 3.

47. Βλ. Ἄ. Ὁρλάνδον, Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἀνδρου, ABME τ. H', 1955-56, σ. 22, εἰκ. 15 Γ', ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη Μεσαριᾶς, χρονολογημένου βάσει ἐπιγραφῆς στὰ 1158, ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ἐπίσης στὴν ἴδια μελέτη, σ. 62, εἰκ. 42, θραύσμα γείσου περιθύρου.

48. Γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἔξελιξη τοῦ τετρακυκλικοῦ τόξου βλ. H. Megaw, Chronology, σ. 126.

49. Βλ. Stranstvovanija Basilja Grigoroviča Barskago. Ἐκδ. Πετρουπόλεως 1887, τόμ. IV.

50. Ἡ ἐκκεντρητή τοποθέτηση τοῦ ἀνοίγματος διφεύλεται σὲ κατασκευαστικοὺς λόγους.

νεται τὸ δίλοβο παράθυρο μὲ τὰ τεταρτοκυκλικὰ τόξα. Τὸ παράθυρο αὐτὸ παρουσιάζει κατασκευαστικές διμοιότητες μὲ ἐκεῖνο τῆς δυτικῆς ὅψεως τοῦ ναοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης⁵¹, ἐνῷ τὸ σύνολο ἀποβλέπει στὴν διαμόρφωση ἀφορτίστου τυμπάνου ἀντιστοίχου μὲ ἐκεῖνα τοῦ καθολικοῦ.

Στὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ οἱ Schultz καὶ Barnsley σχεδίασαν, στὴν στάθμη τοῦ γείσου τοῦ περιθύρου, γύψινο κοσμήτη μὲ φύλλα ἄκανθας⁵² δύο τμήματα τοῦ ὁποίου πράγματι βρίσκονται σήμερα στὴν στάθμη αὐτή. Ἀπλῆ παρατήρηση δῶμας πείθει, ὅτι ἡ τοποθέτησή τους ἐκεῖ ἔχει γίνει πρόχειρα, σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Καὶ αὐτὸ γιατὶ στὴν νότια πλευρά τῆς εἰσόδου, στὴν θέση τοῦ κοσμήτη διατηρεῖται μικρὸ τμῆμα τοιχογραφίας, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸν γύψινο κοσμήτη. Στὴν τοιχογραφία αὐτῇ διακρίνεται ἔνα στυλιζαρισμένο φυτικὸ κόσμημα μέσα σὲ κύκλο, ὃ ὁποῖος ἔγγραφεται σὲ δικτάγωνο μὲ κοῖλες πλευρές (βλ. πίν. 7). Τὸ κόσμημα εἶναι σχεδιασμένο μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καὶ ἀνεση καὶ ἀποτελεῖ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν διακόσμηση τῶν χειρογράφων «sassanian palmette» ἥ καὶ «carmenian rose»⁵³. Τὸ θέμα αὐτό, ἔξαιρετικὰ διαδεδομένο σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης, χρησιμοποιήθηκε σὰν κυρίαρχο διακοσμητικὸ στοιχεῖο, στὰ χρονολογημένα ψηφιδωτὰ τῆς Cefalù⁵⁴, τὰ ὁποῖα ὁ A. Grabar ἀναφέρει σὰν τυπικὰ δείγματα τῆς τέχνης τῶν Κομνηνῶν⁵⁵. Στὸ ἴδιο τὸ καθολικὸ ἐμφανίζεται σὲ ψηφιδωτὸ στὴν ταινίᾳ ποὺ περιβάλλει τὴν κεντρικὴ παράσταση τοῦ Χριστοῦ στὸ νάρθηκα, ἀλλὰ μὲ τὴν μορφὴ τριφύλλου, καὶ χωρὶς καμμία πλαστικότητα. Μεγαλύτερη συγγένεια μὲ τὸ ἀναφερόμενο κόσμημα παρουσιάζουν οἱ ταινίες, οἱ ὁποῖες κοσμοῦν τὸ ἐσωτράχιο τριλόβων ἀνοιγμάτων στὸ ὑπερώφ τοῦ καθολικοῦ. Τὸ σχέδιο ἔχει γίνει πρόχειρα, καὶ ἵσως ἀπὸ κακὸ τεχνίτη, ἀλλὰ διακρίνεται καὶ ἐδὼ ἡ ἴδια πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν φύλλων μὲ λευκές γραμμὲς καὶ τὰ ἴδια χρώματα, ὁχρα, ἀνοικτὸ γαλάζιο, βαθὺ κόκκινο, καὶ πράσινο λαδί. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ καθολικοῦ, παραλλαγές τοῦ θέματος διατηροῦνται στὴν ἀψίδα τοῦ Ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος (Χρι-

51. Βλ. H. Megaw, Chronology, πίν. 27, 4.

52. Βλ. Schultz-Barnsley, πίν. 12.

53. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἔξτριξη τοῦ θέματος στὰ χειρογραφα, βλ. Alison Frantz, Buz. Illum. Ornament, σ. 54, 55 καὶ 71. Βλ. ἐπίσης E. Coche de la Ferté, Décors en céramique byzantine, Cahiers Archéol. 9, 1957, σ. 187-217.

54. Βλ. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, σ. 16. Τὸ ἴδιο θέμα ἐμφανίζεται στὴν διακόσμηση τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου, βλ. O. Powstenko, The Cathedral of St. Sophia in Kiew, N. York 1954, σ. 161.

55. Βλ. A. Grabar, La peinture byzantine, Genève 1953, σ. 126.

στοῦ) Μεγάρων⁵⁶, στὴν Μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἱεροθέου στὰ Μέγαρα⁵⁷, καὶ ἐκφυλισμένο στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης⁵⁸.

Ἄπο τὴν ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ προηγήθηκε, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ὑψηλὴ κατασκευαστικὴ στάθμη, οἱ ἐπὶ μέρους μορφὲς καὶ οἱ τρόποι κατασκευῆς ἀποκλείουν τὴν ἔνταξην τοῦ ἔξωνάρθηκα στὰ μνημεῖα τοῦ 16ου αἰῶνα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ χαμένου μνημείου μὲ τυπικὰ παραδείγματα προσθήκης ἔξωνάρθηκα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὥπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μονῆς Σαγματᾶ (15ου ἢ 16ου αἰῶνος)⁵⁹. Τὸ ἀντίστοιχο κτίσμα μὲ περιωρισμένα μικρὰ ἀνοίγματα, ἀδιάρθρωτες ἐπιφάνειες καὶ σχεδὸν χωρὶς ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸν πλούσιο διάκοσμο τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ καθολικοῦ. Ἀντίθετα στὸν Ὅσιο Λουκᾶ, ὁ ἔξωνάρθηκας συνδέεται μὲ τὸ ἀρχικὸ κτίσμα, μὲ τὴν μίμηση μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ καθολικοῦ, ὥπως τὸ σύνθετο παράθυρο τῆς Ν. ὄψεως (πίν. 4, εἰκ. 2), ἡ διαμόρφωση τοῦ τόξου τῶν τριλόβων παραθύρων, καὶ τὸ στοιχεῖο τονισμοῦ τῆς εἰσόδου. Παράλληλα χρησιμοποιοῦνται στοιχεῖα τὰ δποῖα κυριαρχοῦν σὲ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ., ὥπως ἡ κρηπίδα⁶⁰, ἡ ὑπερύψωση τοῦ μεσαίου λοβοῦ στὰ τρίλοβα παράθυρα τῆς Δ. ὄψεως, καὶ ἡ κανονικὰ λαξευμένη τοιχοποιία μὲ τὶς ἐπάλληλες δριζόντιες στρώσεις τῶν πλίνθων ποὺ ἀπαντᾶ σὲ τρία τουλάχιστον γνωστὰ παραδείγματα τοῦ 12ου αἰ. στὴν Γαστούνη, τὶς Βλαχέρνες Ἡλείας καὶ τὸν Ἀγιον Ἰωάννη στὸ Κακοσάλεσι⁶¹. Τὰ θέματα τῆς τοιχογραφίας καὶ τῶν γλυπτῶν ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση τοῦ μνημείου στὸν 12ο αἰῶνα. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς προσθήκης ἔξωνάρθηκα σὲ τρία σημαντικὰ καθολικὰ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς στὰ πλαίσια τοῦ 12ου αἰῶνα: στὸ Δαφνί, στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα⁶², στὴν

56. Κατὰ τὸν G. Miles, 12^{ον} αἰ. βλ. Actes du XIIe Congrès International d' Études Byz., III, Ochride 1961 : Classification of Islamic Elements, σ. 287.

57. Βλ. G. Lamprakis, Mémoire sur les Antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 47.

58. Βλ. M. Xατζηδάκη, Αἴγινα, Ὁμορφη Ἐκκλησιά, ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 25B.

59. Βλ. 'Α. Ὁρλάνδον, ABME τ. Z', 1951, σ. 91, εἰκ. 13, 14.

60. Ἀναφορὰ σχετικῶν παραδειγμάτων τοῦ 12^{ου} αἰ., βλ. X. Μπούρα, 'Η Παλαιοπαναγιὰ στὴν Μανωλάδα, Ἐπετηρὶς Πολυτ. Σχολ. Α.Π.Θ. τ. Ε', 1969, σ. 254, σημ. 7.

61. Εἶναι γεγονός ὅτι ἐπάλληλες δριζόντιες στρώσεις ὑπῆρχαν καὶ σὲ πρώιμα μνημεῖα τοῦ 11^{ου} αἰ. ὥπως τὸ ίδιο τὸ καθολικό (βλ. πίν. 5, εἰκ. 2), μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ οἱ κατακόρυφοι ὄρμοι δὲν διαμορφώνονται ἀπὸ ἀπλῆ πλίνθο, ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία σχηματίζουν κουφικὰ ἢ ἄλλα διακοσμητικὰ συμπλέγματα.

62. Βλ. E. Στίκα, Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἔξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Γ', 1962-3, σ.28.

Μονή Βαρνάκοβας, στά 1151⁶³, και στὸν "Οσιο Μελέτιο, περὶ τὸ 1200⁶⁴. "Οσον ἀφορᾶ σιὸν λόγο τῶν προσθηκῶν αὐτῶν, ὁ A. Grabar ἀναφέρει ὅτι τὰ καθολικὰ εἶχαν μεγαλύτερο νάρθηκα⁶⁵, και ὁ Krautheimer ὅτι σὲ καθολικὰ μονῶν οἱ κοινοὶ θυητοὶ δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέρχωνται στὸν ναὸ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς λειτουργίας⁶⁶. Πιθανὸν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, καθώς ἡ φήμη τῶν μοναστηριῶν μεγάλωνε, τὸ αὐξανόμενο πλῆθος τῶν προσκυνητῶν νὰ δημιούργησε πρόσθετες ἀνάγκες στεγασμένου χώρου κι αὐτὸ νὰ στάθηκε ἀφορμὴ τῶν συχνῶν προσθηκῶν.

Τὰ σχέδια ἀποκαταστάσεως τοῦ ἔξωνάρθηκα (εἰκ. 1, 2, 3) ἔγιναν βάσει συνδυασμοῦ τῶν ἀπεικονίσεων και τῶν περιγραφῶν τοῦ μνημείου μὲ ἐπιτόπου παρατηρήσεις. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς καθορίζουν τὴν ἔξωτερικὴ διάσταση μήκους τοῦ ἔξωνάρθηκα, τὸ ὥχνος τῆς στέγης, ἡ ὅποια ἐκάλυπτε τὸ σύνολο τοῦ κτίσματος, τὴν μορφὴ και τὴ στάθμη γενέσεως τῶν τόξων, τὰ ὅποια εἶχαν κατασκευασθῆ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ, καθώς και τὴν στάθμη γενέσεως τῶν ἐγκαρσίων τόξων, στὶς παραστάδες τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τέλος τὴν μορφὴ και τὶς διαστάσεις τῆς κυλινδρικῆς καμάρας, ἡ ὅποια ἐκάλυπτε τὸ κεντρικὸ τμῆμα. Συμπληρωματικὰ ἔγινε χρήση τῶν ἐσωτερικῶν και ἔξωτερικῶν διαστάσεων τοῦ μνημείου, τὶς ὅποιες δίνουν οἱ περιγραφὲς τῶν Γ. Κρέμου και Ch. Diehl, ὁ συνδυασμὸς τῶν ὅποιων δρίζει τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς προσόψεως ἔγινε βάσει ἀναγωγῆς τῆς φωτογραφίας τοῦ O. Wulff (πίν. 5, εἰκ. 1). Ἡ τομὴ τοῦ συνθέτου παραθύρου τῆς νοτίας ὅψεως ἔγινε βάσει τοῦ σκαριφήματος τοῦ Barskij (πίν. 4, εἰκ. 2) και τοῦ σχεδίου τῶν Schultz και Barnsley (πίν. 4, εἰκ. 1), μὲ μόνο μετρητικὸ στοιχεῖο τὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα, τὸ ὅποιο διακρίνεται στὴν τομὴ τοῦ E. Ziller (πίν. 3, εἰκ. 2). Ἡ μορφὴ τοῦ ἀνοίγματος τῆς βορείας ὅψεως διακρίνεται στὴν φωτογραφία τοῦ O. Wulff (πίν. 5, εἰκ. 1), ἐν μέρει. "Οσον ἀφορᾶ στὴν ἀποκατάσταση τῆς στέγης, τὸ σημαντικὸ πάχος τὸ ὅποιο προκύπτει ἀπὸ τὰ δεδομένα δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα φορτίων, τὸ ὅποιο πρέπει νὰ ὑπῆρχε και σὲ ἄλλα παραδείγματα ναρθήκων, ὅπως φαίνεται στὴν τομὴ τοῦ ναοῦ Σωτῆρος Ἀμφίστης (βλ. σημ. 28). Πολὺ πιθανὸν τὰ μεγάλα αὐτὰ φορτία τῆς στέγης, σὲ συνδυασμὸ

63. Βλ. 'Α. Ὁρλάνδον, 'Η Μονὴ τῆς Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 8 «... ὁ ἔξωνάρθηξ ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων και ἔζωγραφήθη ἐπὶ τοῦ βασιλέως Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ τῷ 1151... ἦτοι τρία ἔτη μετά τὴν κτίσιν τοῦ δευτέρου ναοῦ...». Συμπληρωματικὰ ἀναφέρεται και ἄλλη προσθήκη ἔξωνάρθηκα τὸ 1229 ή 1230.

64. Βλ. 'Α. Ὁρλάνδον, 'Η Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, σ. 96.

65. Βλ. A. Grabar, Byzantium, London 1966, σ. 65, 80.

66. Βλ. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1967, σ. 248.

μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ προσθήκη δὲν ἤταν αὐτοτελὲς κτίσμα, νὰ προκάλεσαν τὸ ἄνοιγμα τῶν πλευρικῶν τοίχων καὶ τὴν τελικὴν κατάρρευση τοῦ ἔξωνάρθηκα.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΟΨΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μελέτης ποὺ προηγήθηκε, ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἰχνῶν τοῦ ἔξωνάρθηκα ἀπέδωσε μερικὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ.

α. Ἡ κεντρικὴ εἰσοδος τοῦ καθολικοῦ τονίζεται μὲ μία κυλινδρικὴ καμάρα, ἡ δοπία γεφυρώνει τὸ ἄνοιγμα τῶν δύο παραστάδων τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ καμάρα αὐτὴ στηρίζεται σὲ δύο κομμάτια ρωμαϊκοῦ ἐπιστυλίου, ἐνσωματωμένα ὑπὸ μορφὴν ὑφαψιδίου στὶς ἐσωτερικὲς παρειὲς τῶν δύο παραστάδων (βλ. πίν. 10, εἰκ. 2). Τὰ δύο αὐτὰ κομμάτια, τῶν δοπίων ἡ χαμηλότερη ζώνη ἔχει ἀπολαξευθῆ πιθανὸν γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν πρόσφυση τοῦ κονιάματος, ἀνήκουν στὸ ἴδιο ρωμαϊκὸ ἐπιστύλιο, τμήματα τοῦ δοπίου διαμορφώνουν καὶ τὸ Ν. ἄνοιγμα τοῦ ἰσογείου τοῦ κωδωνοστασίου⁶⁷. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἀποψη τῆς ταυτοχρόνου ἀνεγέρσεως τῶν δύο κτισμάτων.

β. Ἡ πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ διαμορφώνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ μάλιστα στὰ χαμηλότερα σημεῖα, ἀπὸ δγκώδεις λίθους σὲ δεύτερη χρήση⁶⁸ ἀνομοιόμορφα καὶ ἀδρὰ λαξευμένους. Ἡ ἐπιφάνεια ποὺ προκύπτει εἶναι ἀκανόνιστη, καὶ μόνον στὸ τελείωμα τοῦ δρόφου παίρνει τὴν μορφὴν πλινθοπερικλείστου⁶⁹ μὲ παρεμβολὴ κουφικῶν⁷⁰. Ἡ ἀκανόνιστη αὐτὴ τοιχοποιία ἔχει ὑποστῆ ἔνα εἶδος τελικῆς ἐπεξεργασίας. Σὲ πολλὰ σημεῖα, ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων διαστρώνεται μὲ κονίαμα ἔξομαλύνσεως πάνω στὸ δοπίο διατηροῦνται ψευδοκουφικὰ «in fresco» (βλ. πίν. 9, εἰκ. 1-7), μαίανδροι (βλ. πίν. 9, εἰκ. 9) ἢ καὶ ἀπλὲς γραμμές. Τὰ ψευδοκουφικὰ σχηματίζουν δύο μεγάλες ταινίες μὲ τὴν μορφὴν ἐπιγραφῶν στὶς δύο παραστάδες τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ⁷¹ (βλ. πίν. 7), ἐνῶ ἄλλα βρίσκονται μεμονωμένα σὲ διάφορα ση-

67. Βλ. X. Μπούρα, Δύο ναοὶ ὀκταγωνικοῦ τύπου, πίν. 43, εἰκ. 1.

68. Βλ. H. Megaw, Chronology, σ. 100.

69. Βλ. R. Krautheimer, ἔ.α. σ. 276. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ θεωρία, τὴν δοπία εἶχε ἐκφράσει ὁ H. Megaw περὶ τῆς ἔξελίξεως τοῦ πλινθοπερικλείστου, ἐν μέρει τροποποιεῖται, ἐφ' ὅσον εἶναι γεγονός ὅτι ὁ γαδὸς τῆς Παναγίας προηγεῖται τοῦ Καθολικοῦ: βλ. M. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cahiers Archéol. 19, 1969, σ. 130, σημ. 18.

70. Σχέδια τῶν ἀναφερομένων κουφικῶν εἶχαν δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν H. Megaw, Chronology, πίν. 30, ἀριθ. 46-54.

71. Ἀντίστοιχα παραδείγματα ὑπῆρχαν στὸν ἔξωνάρθηκα τῆς Μονῆς Δαφνίου: βλ. G. Miles, Byzantium and the Arabs, DOP 18, 1964, σ. 28, σημ. 142, N. Μου-

μεῖα τῆς προσόψεως. Τὰ κουφικὰ αὐτὰ ἀποτελοῦν μία πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδράσεις στὸ συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει γίνει λόγος ἐπανειλημμένα⁷². Ὁ καθορισμὸς τοῦ χρόνου ἀνεγέρσεως τοῦ καθολικοῦ στὰ 1011⁷³ δίνει ἔνα δριο post quem γιὰ τὶς διακοσμήσεις αὐτὲς ἐνῶ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἔξωνάρθηκα στὸν 12ο αἰῶνα, δίνει κάποιο δριο ante. Πάντως εἶναι προφανές ὅτι τὰ κουφικὰ αὐτὰ ἀποτελοῦν μίμηση τῶν κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέχρι στιγμῆς τὸ πρῶτο καὶ πλουσιώτερο σὲ ἀραβικῆς ἐμπνεύσεως διακοσμήσεις ἐλλαδικὸ μνημεῖο⁷⁴.

γ. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τοῦ καθολικοῦ τὸ 1966, ὁ Χατζηδάκης ἀνέφερε ὅτι τὰ στηθάρια τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, στὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἰσογείου, «ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἐν ἀπὸ τὰ σπάνια ἐν Ἑλλάδι παραδείγματα διακοσμήσεως προσόψεως ναοῦ μὲ τοιχογραφίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν (τὸν 11ο αἰῶνα)»⁷⁵. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ στηθάρια, τοιχογραφίες ὑπάρχουν καὶ στὰ ἐσωράχια τῶν τόξων τῶν ἀντιστοίχων διλόβων παραθύρων τοῦ ὑπερώου. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἔχουν καταστραφῆ σὲ μεγάλο μέρος. Εἰκονίζουν μορφὲς προφήτῶν, δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρατοῦν εἰλητάρια μὲ τὶς ἔξης περικοπές:

1. ΖΙ...ΒΙΕ...ΤΕ ΥΕΤΟΣ ΠΙ ΤΙΝ ΓΥΝ ΕΙΜΙ ΔΙΑ ΣΤΟΜΑΤΟΣ ΜΟΥ (ἀντιστοιχεῖ στὸν προφήτη Ἡλία, Βασιλειῶν Γ, 17)⁷⁶.
2. ΣΦΩΔΡΑ ΤΩ ΟΙΚΩ ΣΥ ΠΡΕΠΕΙ ΑΓΙΑΣΜΑ ΕΙΣ ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΙΜΕΡΩΝ (ἀντιστοιχεῖ στὸν προφήτη Δαυίδ, Ψαλμοὶ ΙΒ', 92).

‘Ἡ ὑπαρξὴ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρχε γενικώτερο πρόγραμμα τοιχογραφήσεως τῆς προσόψεως στὶς ἐπιφάνειες, ποὺ ἦταν προστατευμένες ἀπὸ τὴν βροχή.

Λ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΡΑ

τ σ ο π ο ύ λ ο ν, Ὁ Ταξιάρχης τοῦ Ἐλανίου Ὀρους στὴν Αἴγινα, Ζυγός, τεῦχ. 36-37, σ. 40, σημ. 12.

72. Βλ. X. Μ π ο ύ ρ α, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις, Ἀθῆναι 1965, σ. 45-53, G. Miles, Byzantium and the Arabs, σ. 148.

73. Βλ. M. Chatzidakis, ἔ. ἄ. σ. 140.

74. Βλ. ἔ. ἄ. σημ. 72 καὶ συμπληρωματικὰ βλ. κουφικὲς διακοσμήσεις στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Βλ. ἐπίσης σχετικά R. Krauthemer, σ. 279 καὶ Ἀ. Ὁρλάνδος, Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἐργον 1964, σ. 166, εἰκ. 188.

75. Βλ. Κεντρικὸν Ἐργαστήριον Συντηρήσεως, Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, σ. 26.

76. Ἡ ταύτιση τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν ἔγινε μὲ τὴν βοήθεια τῆς δίδος Μ. Παναγιωτίδου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ θερμά.

S U M M A R Y

THE EXONARTHEX OF THE KATHOLIKON OF ST. LUKE IN PHOCIS
(PL. 3 - 14)

The exonarthex of the katholikon of St. Luke was removed by the monks at the end of the 19th century. During the same years the monks reconstructed the small octagonal church (1888 according to inscription) turning it into a bell tower and in doing so, used at least some of the material brought down from the exonarthex, as the door posts and the door lintel built in the first floor opening of the south façade (pl. 13). The four columns placed in the last floor openings of the bell tower appear to have come from the exonarthex also, belonging originally to the grouped windows of the west façade.

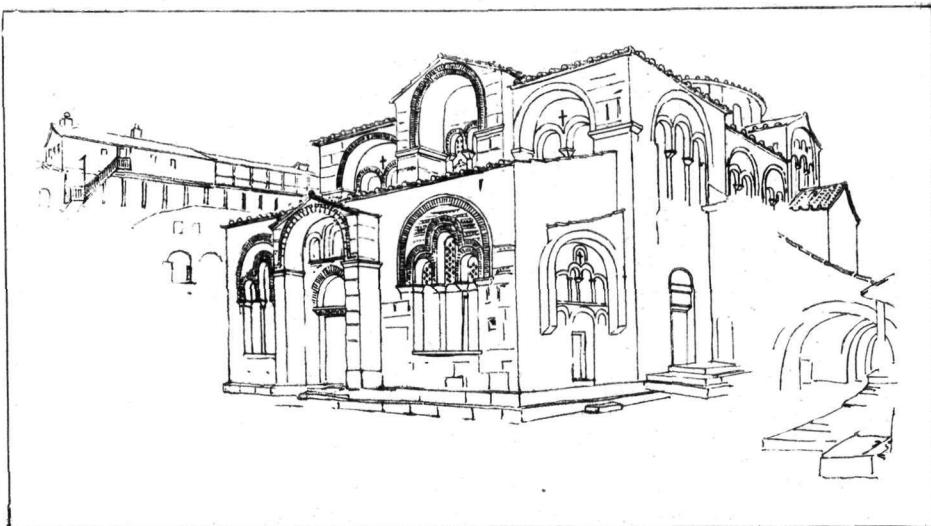
Two unpublished drawings by E. Ziller (pl. 3), a precious picture published by O. Wulff (pl. 5, fig. 1), the sketch of Barskij (pl. 4, fig. 2), on site observation, and the descriptions of Ch. Diehl and G. Kremos, permit a complete restoration of the lost monument (fig. 1, 2, 3) which could not have been erected in 1582, as was believed until now. The shape and size of the fine grouped windows, as well as those of the central door, the tympanum filling, the carefully executed cloisonné masonry with the double and triple horizontal tiles, suggest that the erection of the monument must have taken place at a date within the limits of the twelfth century. The ornamentation of the door posts and lintel (pl. 13), as well as remains of the inner decoration (pl. 7), make the suggested dating even more probable.

Careful observation of the west façade of the katholikon, for possible traces of the exonarthex offer some new information about the katholikon itself :

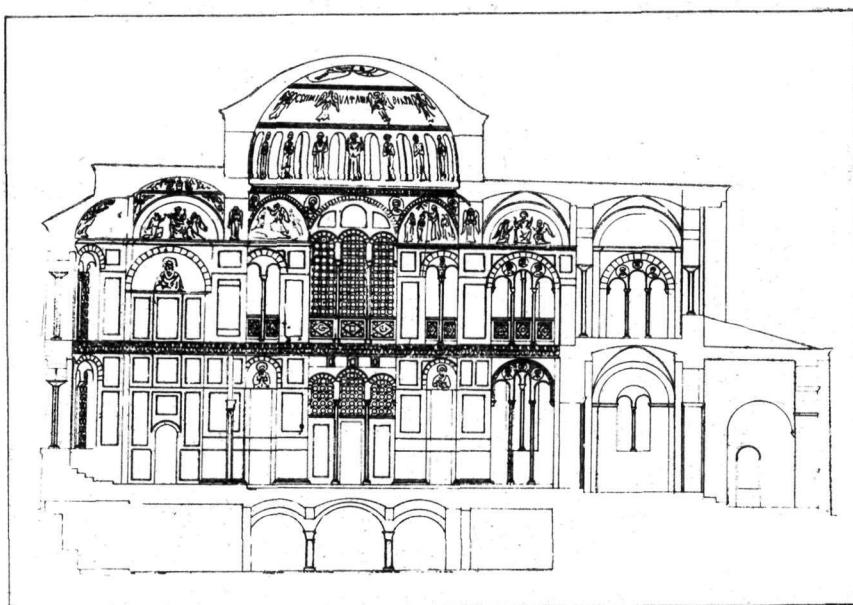
a. Similarities in the construction of the vault above the central door with the one of the south basement opening of the bell tower, make probable the suggested contemporary erection of the two monuments.

b. The front elevation masonry of the katholikon is being marked by a final treatment. At places, a layer of mortar has been added to even the differences of the rough material. On that mortar survive several foliated pseudo-cufic characters in fresco, single (pl. 9), or grouped in the form of inscriptions (pl. 8), which consist an obvious imitation of the pseudo-cufic decorations of the Panagia Church.

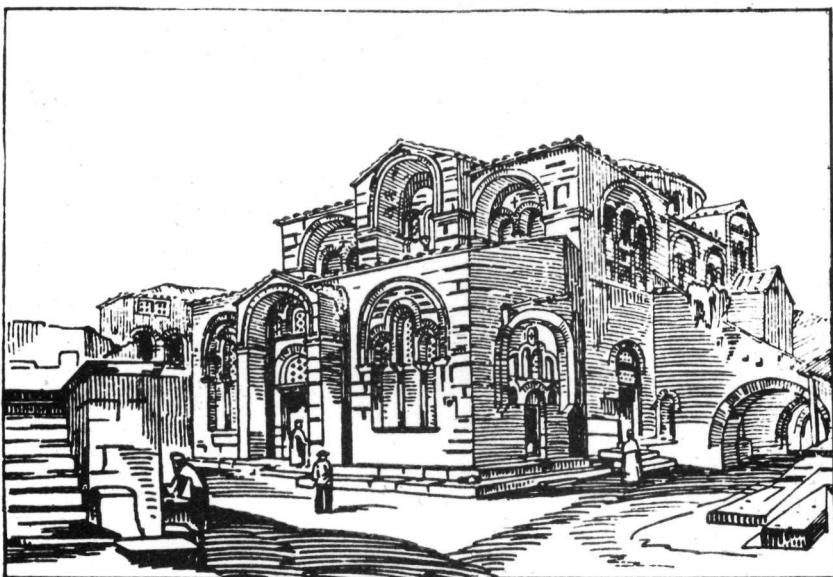
c. The soffit of the double windows of the upper storey appear to have been decorated with frescoes, just as the tympanum of the double windows of the basement. The remains of these frescoes prove to belong to the figures of two prophets, Elias and David.

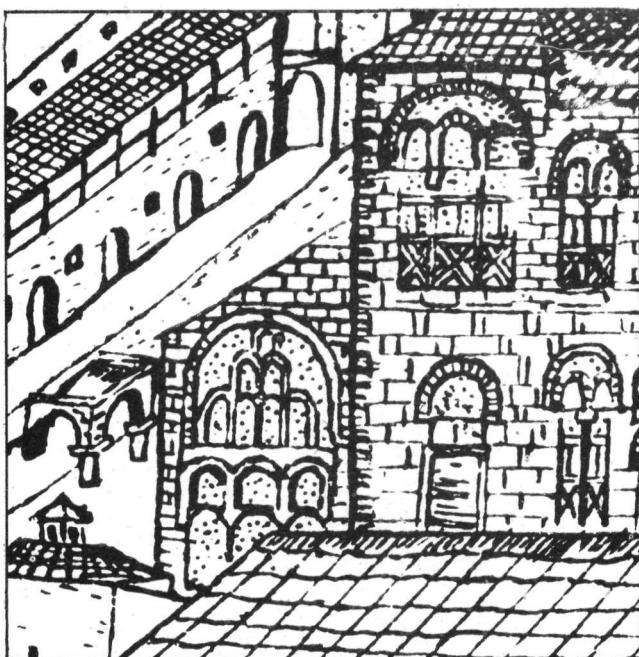
Εἰκ. 1. Προοπτικό τοῦ καθολικοῦ πρὸ τῆς κατεδαφίσεως
(E. Ziller).

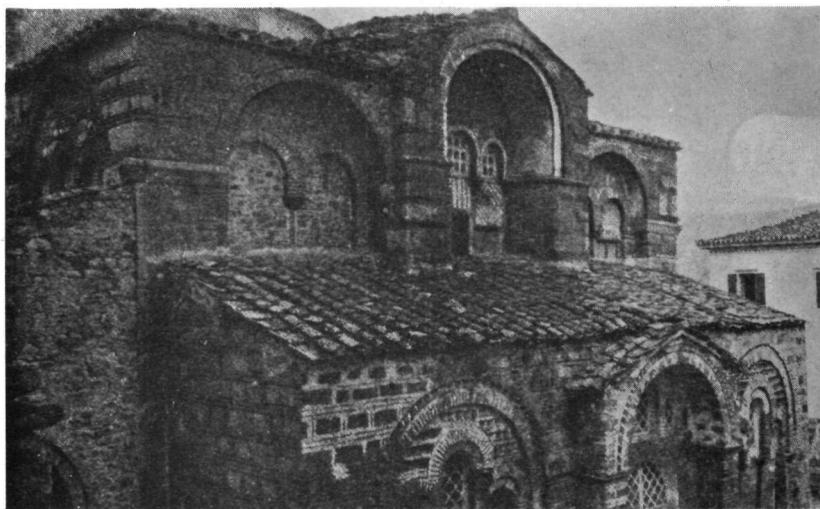
Εἰκ. 2. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ (E. Ziller).

Εἰκ. 1. Προοπτικό τοῦ καθολικοῦ (Schultz-Barnsley).

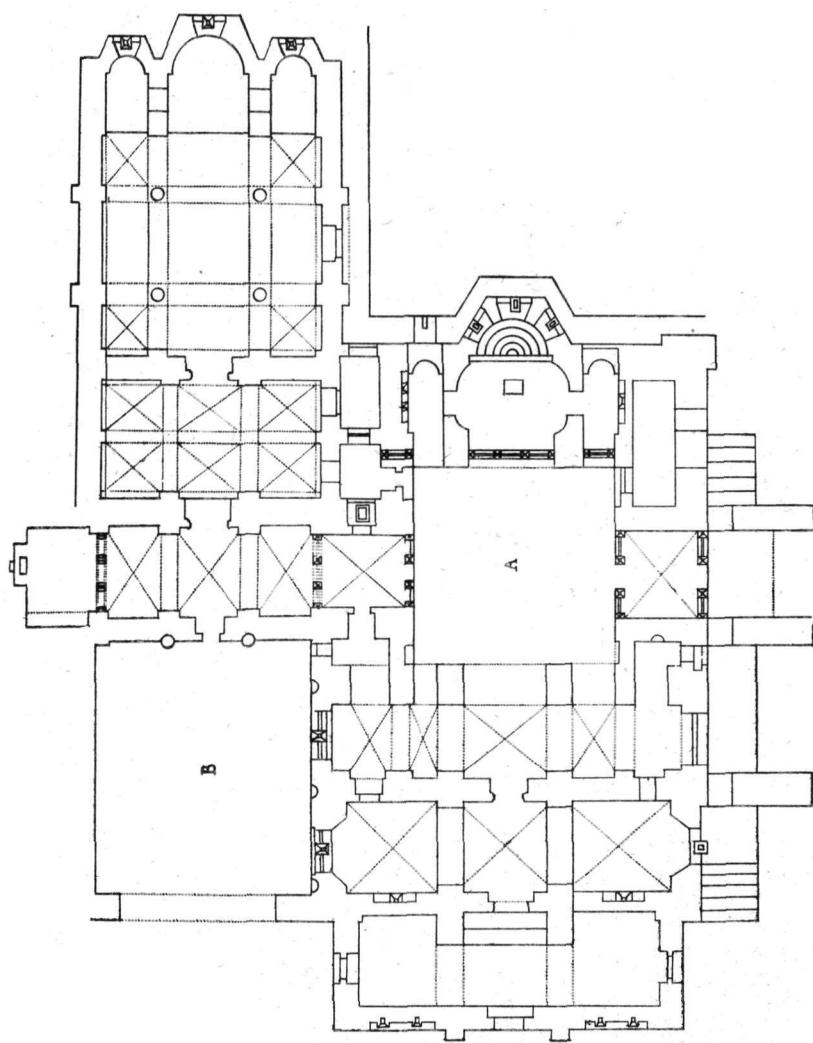
Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ σκαρίφημα τῆς μονῆς τοῦ Barskij.

Εἰκ. 1. Β.Δ. ἄποψη τοῦ καθολικοῦ (O. Wulff).

Εἰκ. 2. Β.Δ. ἄποψη τοῦ καθολικοῦ, ἀμέσως μετά τὴν κατεδάφιση τοῦ ἔξωνάρθηκα (O. Wulff).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ καθολικοῦ (Buchon, 1843).

Εικ. 1. 'Υπόλειμμα τοιχογραφίας δεξιά της κεντρικής εισόδου του καθολικού.

Εἰκ. 1. Ταινία ψευδοκουφικῶν στήν παραστάση πρὸς Β. τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ.

Εἰκ. 2. Ταινία ψευδοκουφικῶν στήν παραστάση πρὸς Ν. τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ. Στίς φωτογραφίες, ἡ ἐπιφάνεια τῶν κουφικῶν ἔχει ὑποστῆ ἐπεξεργασία ἀναδείξεως.

1

2

3

4

5

6

7

8

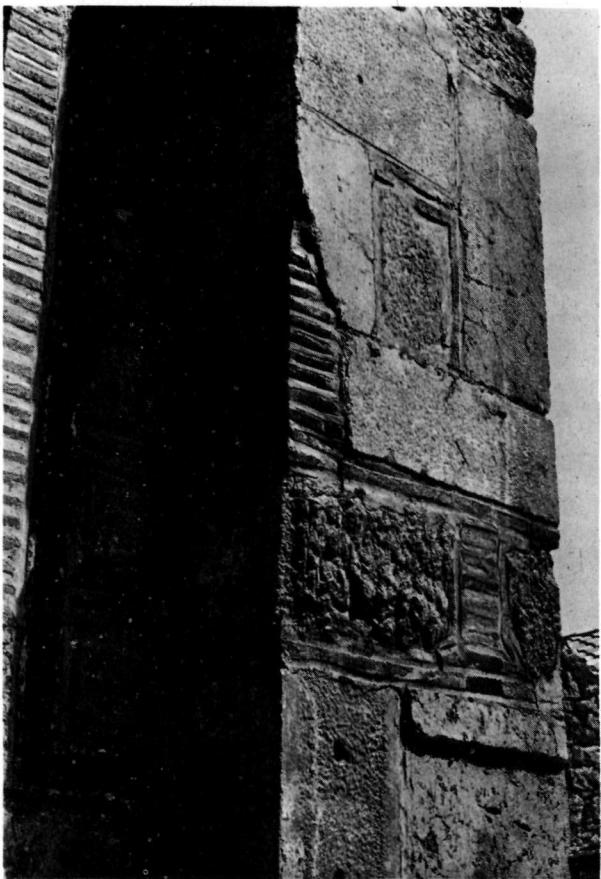
9

Εἰκ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Ψευδοκουφικά ἀπό τὴν ἐπιφάνεια τῆς προσόψεως τοῦ καθολικού.

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὸ τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ.

Εἰκ. 9. Μαιάνδρος τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ.

· Η ἐπιφάνεια τῶν κουφικῶν καὶ τοῦ μαιάνδρου ἔχει ὑποστῇ εἰδικὴ ἐπεξεργασία ἀναδειξεως.

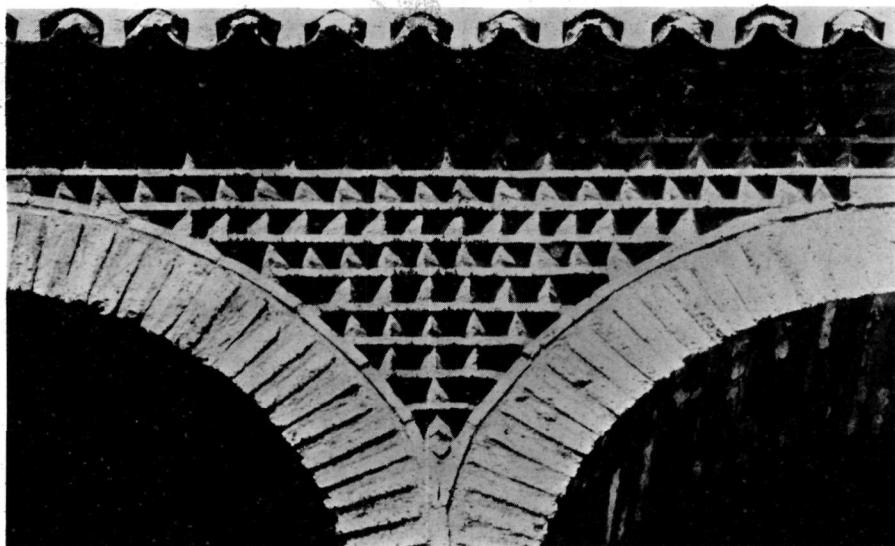
Εἰκ. 1. 'Υπόλειμμα τόξου τοῦ κατεδαφισμένου ἔξωνάρθηκα.

Εἰκ. 2. 'Υπόλειμμα ἐγκαρσίου τόξου τοῦ κατεδαφισμένου ἔξωνάρθηκα.

Εἰκ. 1. "Αποψη του τρούλλου της Παναγίας.

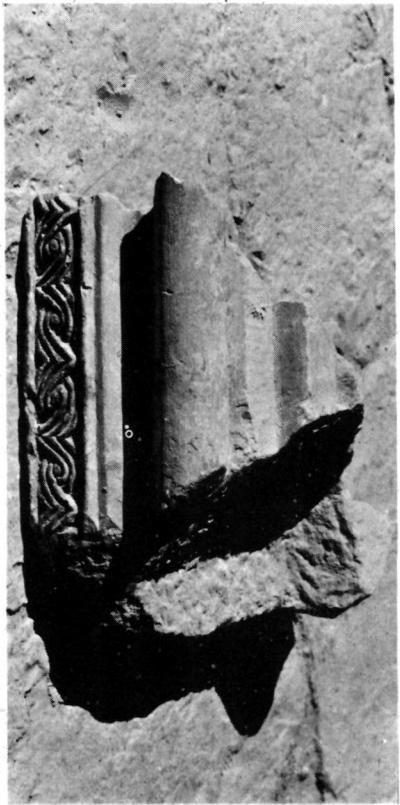
Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν δυτικὴν δύψη τοῦ ὑπερώου τοῦ προστάου της Παναγίας.

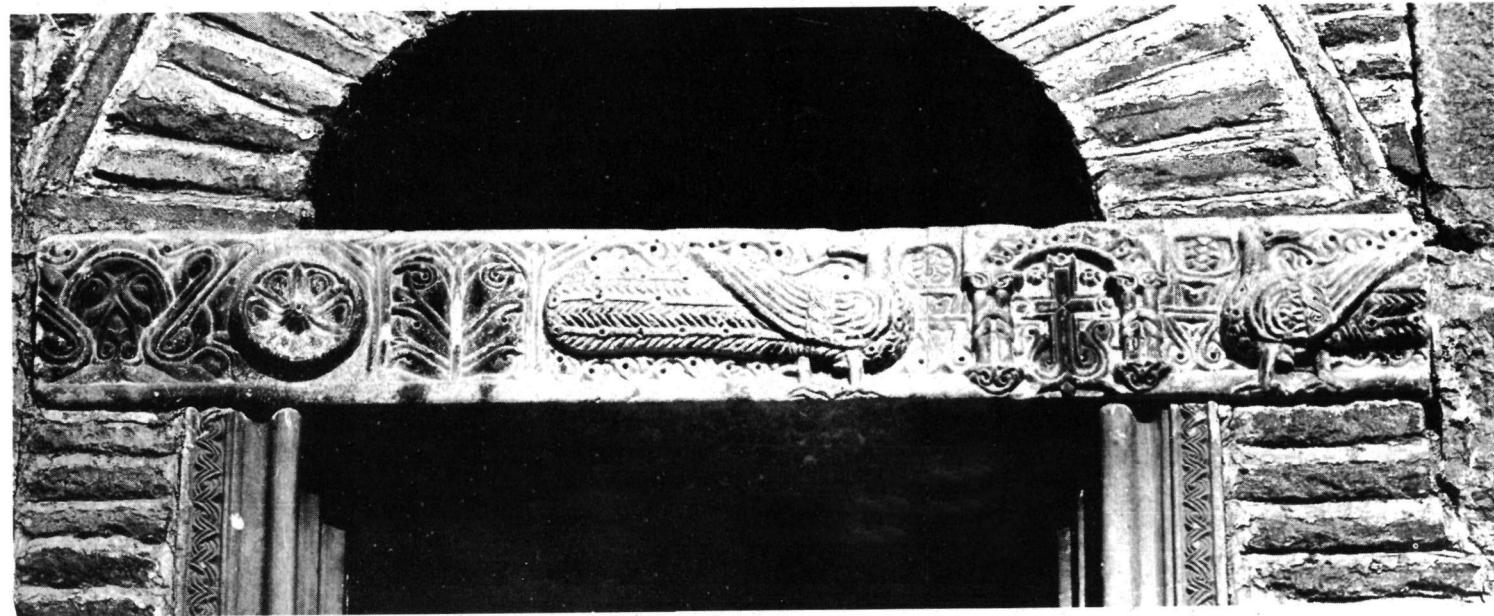

Εἰκ. 1. Τμῆμα ἀπό τὸν ἀριστερὸν δρθοστάτη τοῦ θυρώματος τοῦ ἔξωνάρθηκα, ἐνσωματωμένο στὸ ἄνοιγμα τοῦ κωδωνοστασίου.

Εἰκ. 2, 3. Συμπληρωματικὰ τμῆματα τοῦ θυρώματος τοῦ ἔξωνάρθηκα, τῆς συλλογῆς γλυπτῶν τοῦ ὑπερώου τῆς Παναγίας.

Εικ. 1. Γείσο ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ ἔξωνάρθηκα, ἐνσωματωμένο στὸ ἄνοιγμα τοῦ κωδωνοστασίου.

Εἰκ. 1, 2. Λεπτομέρειες ἀπό τὸ γεῖσο τοῦ πίν. 13.